

УДК 321.01: 331.215.4

O. A. МЕЛЬНИЧЕНКО

ГЕНЕЗА ПОГЛЯДІВ НАУКОВЦІВ НА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В ПІДВИЩЕННІ РІВНЯ ДОБРОБУТУ НАСЕЛЕННЯ

Уточнено сутність поняття “добробут населення”. Виявлено особливості поглядів науковців на роль держави в підвищенні рівня добробуту населення на різних етапах суспільного розвитку; визначено перспективні напрями підвищення рівня добробуту населення України.

Ключові слова: держава, генеза, наукові погляди, добробут населення.

The meaning “public welfare”. The features of scientists about the role of government in raising living standards at different stages of social development, the perspective directions of improving the welfare of Ukraine.

Key words: Power, Genesis, scientific views, the welfare population.

Головне завдання держави – робити життя людей комфортнішим, збільшуючи їхні доходи, та більш справедливим, захищаючи їхні інтереси [10, с. 206]. Однак у різні часи це завдання вирішувалось у відмінний спосіб, що зумовлено нетотожною політичною та соціально-економічною ситуацією. Щобільше, розвиток суспільства супроводжувався не лише зростанням потреб і можливостей народів [8, с. 38], а й зміною поглядів науковців на роль держави у підвищенні рівня добробуту населення.

Нині Україна, як і більшість держав світу, потерпає від масштабної бідності й разючого розшарування населення за статками, що, окрім іншого, стало наслідком недолугих державноуправлінських рішень під час проведення економічних реформ. Більшість негараздів вітчизняні політики “списували” на “складність перехідного періоду”, “упередженість іноземних консультантів”, “брак досвіду”, “низьку дисципліну виконавців”, “брак коштів” та інші проблеми, але, водночас, не акцентували увагу на тому, що, *по-перше*, саме ці політики дослухалися до “порад” іноземців, більшість з яких переслідували цілі, мало пов’язані з добробутом України; *по-друге*, саме завдяки таким “помилкам” в країні з’явилося чимало олігархів із числа посадовців вищих рівнів і наблизених до них осіб; *по-третє*, економічні та соціальні реформи мають забезпечити реальне (а не номінальне) підвищення рівня добробуту широкого загалу, а не “обраних”.

Для запобігання “помилкам” необхідно виконати, як мінімум, чотири обов’язкові умови: 1) залучити науковців до вивчення історичної спадщини та сучасного передового світового досвіду регуляторного впливу держави на суспільні процеси; 2) визначити перспективні напрями підвищення рівня добробуту населення України; 3) адаптувати теоретичні та практичні надбання до реалій України; 4) підвищити відповідальність посадовців за прийняття та виконання державноуправлінських рішень. Кожна з цих “умов” є по-своєму важливою та, щобільше, потребує ґрунтовного дослідження, яке навряд чи

вдається втиснути у формат однієї публікації. Саме тому вважаємо за необхідне основну увагу зосередити на дослідженні однієї з актуальних проблем сьогодення – підвищення рівня добробуту населення, що стане можливим за умови зваженого використання результатів напрацювань у цій сфері провідних науковців минулого і сьогодення.

Проблема підвищення рівня та якості життя населення, а також подолання бідності стала наріжним каменем досліджень низки вітчизняних науковців, серед яких слід відзначити О. Біттера, Е. Лібанову В. Мацокіна, О. Мірошниченко та ін.

Попри це система державного управління в Україні залишається недолugoю, а рівень та якість життя значної частини населення – злиденним. Саме тому серед наукової спільноти зберігається значний інтерес до цієї проблеми, про що наочно свідчать численні публікації у фахових виданнях різного спрямування. Так, зокрема, О. Котуков та Н. Копилова порівняли соціальний розвиток як концептуальний підхід до забезпечення соціального благополуччя з іншими відомими подібними підходами [6]; Г. Дмитренко визначив людиноцентричну освіту як імператив підвищення якості життя населення [3]; В. Ковтуненко вивчив економічні основи формування “нового” середнього класу в сучасному українському суспільстві [5]; О. Сокін розробив пропозиції щодо впровадження низки заходів для надання нового поштовху розвитку української національної буржуазії [13].

Однак, визнаючи безперечні досягнення вищеперелічених науковців, слід наголосити на необхідності конкретизації підходів до використання наявних концептуальних підходів до підвищення рівня добробуту населення.

Метою статті є розроблення пропозицій з підвищення рівня добробуту населення України. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання: 1) уточнити сутність поняття “добробут населення”; 2) виявити особливості поглядів науковців на роль держави в цій сфері на різних етапах суспільного розвитку; 3) визначити перспективні напрями підвищення рівня добробуту населення України.

Передусім, необхідно, слід з'ясувати, що ж слід розуміти під добробутом населення. Зокрема, маржиналіст М. Блауг зводив сутність цього поняття до “суми кількісних корисностей усіх індивідуумів, які підлягають виміру”, чим залишив поза увагою якісні характеристики добробуту та можливі диспропорції в розподілі благ між окремими верствами населення. Автор концепції “Економіки добробуту” А. Пігу трактував “добробут” як “кількість задоволення, котре можна визначити в грошовому еквіваленті”, тим самим визнаючи можливість оцінювання не лише статків індивіда, а результатів їхнього використання. В. Ойкен вважав, що загальний добробут – це “не тільки зростання кількості акціонерів у різних верствах суспільства, але й стабільність усіх суспільних інститутів, упевненість значної частини трудящих у завтрашньому дні”, тим самим фактично визнаючи, що запорукою добробуту є вільний доступ широкого загалу до володіння активами (власністю на засоби виробництва), а також дотримання гарантій зайнятості й отримання трудових доходів. У сучасних словниках “добробут” визначають як “забезпеченість населення матеріальними й духовними благами та послугами” [11, с. 143], тим самим наголошують на здатності індивіда задовільнити наявні потреби, але не уточнюють рівень цих потреб і ступінь задоволення їх.

Характеризуючи рівень добробуту населення, досить часто помилково ототожнюють добробут і достаток [2, с. 230], достаток і заможність [Там само, с. 243; 14, с. 172], заможність і багатство [2, с. 312; 14, с. 208]. У дійсності ці поняття є відображенням відмінностей між окремими індивідами щодо кількості та вартості матеріальних благ, якими вони володіють [8, с. 19].

Найвищий рівень добробуту зазвичай ототожнюють з багатством. Зокрема, Дж. С. Мілль визначає багатство як “суму благ, які купуються і продаються на ринку”, при цьому нехтуючи матеріальними цінностями, які мають неекономічне походження (військові трофеї, предмети кримінальної діяльності тощо). Доволі звуженим також є погляд Сеніора на багатство як “сукупність речей, які можуть обмінюватись або мають вартість”, оскільки він нівелює цінність людського капіталу та особистих стосунків. Дж.-Б. Кларк під багатством розумів “кількісно обмежені джерела матеріального людського добробуту”, однак поза увагою залишив моральні його аспекти (передусім, суспільне визнання), а також створення багатіями розкішних умов життя для домашніх улюблених (зокрема, собак, кішок та ін.). З цих позицій слушною є позиція російських меркантелістів, які “не ототожнювали багатство з грошима і благородними металами”.

Непоодинокі випадки, коли науковці намагалися досліджувати сутнісні характеристики багатства певного суб'єкта. Так, зокрема, В. Петті та А. Сміт багатством країни вважали “численне працездатне населення”. П. Бугельбер доводив, що “справжнє багатство нації – це різні корисні речі, а передусім продукти землеробства”. Своого часу Кері зазначив, що “багатство суспільства стає основою для зростання добробуту його членів”, тим самим визнаючи необхідність підвищення рівня та якості життя населення.

Хоча більшість населення бажає жити, як мінімум, у достатку, але далеко не всім це до снаги, а відтак, варто вести мову про негативні значенніві відтінки рівня та якості його життя (бідність, злидні, зубожіння). Найпоширенішим із них є поняття “бідність”, яке нині офіційно тлумачать як “неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу” [12].

Серед причин збідніння науковці називали психологічні вади населення (Г. Мюрдалль), перенаселеність територій (Т. Мальтус), вплив корпорацій (Дж. Гелбрейт), приватну власність (С. Подольський, І. Франко) тощо.

Посилення негативного сприйняття широким загалом масштабної бідності посилюється поглибленням диференціації населення за рівнем їхнього добробуту через недосконалість системи розподілу суспільного доходу (М. Б'юкенен, С. Вебб, Дж. Гелбрейт, Дж. М. Кейнс, Дж.-Б. Кларк, А. Маршалл, Т. Мор, А. Пігу, П. Ж. Прудон, Дж. Робінсон, Сен-Сімон, Ш. Фур’є). Натомість В. Парето “заперечував зумовленість нерівності доходів їх нерівномірним розподілом між класами”, оскільки основну проблему вбачав у сфері виробництва і збереження статків. Щобільше, на думку Ф. Хайека, “соціальна нерівність є закономірним явищем, яке сприяє розвитку суспільства”, оскільки багатії вкладають свої капітали у створення базису для задоволення своїх усе більших потреб (нові технології та обладнання, спроможні виробляти інноваційні товари та послуги). М. Олсон слушно зазначив, що різниця в добробуті

населення різних країн зумовлена тим, що кордони цих країн, *по-перше*, відбивають відмінності в запасі обмежених виробничих ресурсів з розрахунком на душу населення; *по-друге*, окреслюють межі державної політики та інститутів, які не тільки відмінні самі по собі, але й характеризуються відповідним рівнем досконалості їхньої діяльності, що забезпечує максимальне використання наявного ресурсного потенціалу [9].

Свого часу китайський філософ Конфуцій стверджував, що “багатство правителя залежить від багатства народу”, а тому особливу увагу слід приділяти “мистецтву керувати народом”. Виходячи з цих позицій, згодом П. Друкер наголосив, що “бідність – це невміння керувати державою, чого не могли визнати державні урядовці”, а відтак, визнав те, що рівень добробуту населення одночасно є об’єктом і результатом державного регулювання.

Перші згадки про особливості регуляторного впливу держави на рівень добробуту населення зустрічаються в письмових джерелах, що збереглися з часів Стародавнього Єгипту (“Повчання гераклеопільського царя своєму синові”). Пізніше з’явилися “Закони Хаммурапі”, в яких ішлося про необхідність управління державою з дотриманням правових норм, а також визнавалось за підлеглими право самим турбуватись про своє життя. Автори трактату “Гуань-цзи” турботу щодо поліпшення добробуту народу покладали на державу, якій належало активно втручатися в економічні справи. Саме тому важливим завданням економічної політики держави науковці вважали економічний розвиток суспільства і підвищення його добробуту (К. Маркс, І. Посошков, А. Сміт, М. Чернишевський), подолання бідності й нужденості (Д. Стігліц, автори теорії мегатенденцій, “Цілей розвитку тисячоліття”). Однак такої позиції дотримувались не всі науковці, які “різко засуджували державні програми підтримки бідних” (М. Боскін, Т. Мальтус, М. Фелдстейн) та “заперечували будь-який примус, зовнішнє втручання з боку держави (у тому числі щодо перерозподілу доходів)” (Ф. Хайек), оскільки такі заходи підривають дію стимулів в економічній сфері.

Ж. Фурастєє слушно стверджує, що “життя нації здатний поліпшити не революційний перерозподіл, а економічний прогрес”. Натомість важко погодитися з тими, хто допускали “нехтування принципами соціальної справедливості за умови стримування економічного зростання” (Л. Ерхард) та “деспотичні шляхи створення справедливого суспільства” (Мореллі), що є неприйнятним для сучасної цивілізованої країни, якою має стати Україна.

Наукові напрацювання стародавнього світу містили характеристику переважно загальних зasad державного управління, які згодом доповнили конкретні інструменти регуляторного впливу держави на рівень добробуту населення, серед яких слід виділити такі: відмова правителів від розкоші, зменшення податків і поборів, визнання лише чесних способів збагачення й суспільного визнання (Конфуцій); регулювання ціни на хліб шляхом створення державних фондів, заміна прямих податків на залізо і сіль непрямими, надання дешевих кредитів для землеробів, організація суспільних робіт для тих, хто розорився в неврожайні роки (автори трактату “Гуань-цзи”); запровадження матеріального і морального стимулювання праці рабів через оподаткування (Ксенофонт); сприяння зайнятості та зростанню трудових доходів (Платон); вилучення за

грошовий викуп у великих землевласників залишків землі та передання їх у довічну оренду бідним громадянам (Т. Гракх); регулювання цін на товари та послуги, у тому числі за рахунок формування державних запасів (Каутилья); активізація участі державних інституцій у торговельній діяльності, переход від натуральної податі на грошові виплати до державної казни, запровадження майнового податку (мисливі феодального Китаю); примусення всіх людей сумлінно працювати (І. Просошков); соціальні реформи, централізоване управління економікою, законотворчість, планування (представники історичної школи); заборона забирати землю або силою змушувати до її продажу (П. Орлик); звільнення соціально незахищених верств населення (вдів, сиріт) від сплати податків і виконання різних повинностей (П. Сагайдачний); встановлення високої заробітної плати та зваженої системи оподаткування (А. Сміт); надання новим компаніям податкових пільг, дешевих кредитів і субсидій (С. Вебб, Е. Лунденберг, Л. Мізес, В. Парето, П. Самуельсон, Дж. Стігліц); залучення державних інвестицій та проведення громадських робіт (Е. Вігфорс); постійне зростання питомої ваги державної власності в національному багатстві (А. Маршалл); проведення соціальних реформ (К. Родбертус); проведення монетарної політики (М. Алле, К. Віксель, М. Фрідмен); сприяння виходу вітчизняної продукції на зовнішні ринки (Г. Кассель); прийняття антимонопольного законодавства (І. Фішер); перерозподіл національного доходу і реалізацію концепції суспільного добробуту (А. Пігу); обмеження влади та доходів монополій, збільшення соціальних та скорочення військових видатків (ліві кейнсіанці); суттєве скорочення соціальних витрат, зниження податків на прибутки корпорацій і зменшення прогресивної шкали оподаткування (А. Лаффер); комплексне використання податкової, монетарної та амортизаційної політики, а також ліцензування (неокейнсіанці); підтримання інноваційного розвитку галузей, вдосконалення системи освіти (Р. Арон); надання державних субсидій (П. Самуельсон); інтенсифікація житлової політики і виплата субсидій багатодітним сім'ям (Г. Мюрдаль); підвищення соціальної відповідальності (О. Бандирська, М. Бутко, А. Керолл, М. Мурашко, І. Савченко).

Більшість вищевикладених засобів державного регулювання впливають на рівень оплати праці, яка хоча і займає значну частку в структурі доходів населення, але не є єдиним їх джерелом, оскільки приблизно тотожним є розмір соціальної допомоги та інших трансфертів, а також зростають доходи від власності. Але така ситуація склалась нині, тоді як чотири століття тому “єдиним джерелом багатства була оплата праці” (А. Тюрго), розмір якої не завжди достатній навіть для безбідного життя родини. Зважаючи на це держава має регулювати рівень трудових доходів через визначення розміру заробітної плати як гарантованого джерела задоволення мінімальних потреб робітника і членів його родини (К. Маркс, Дж. С. Мілль, В. Петті, М. Фрідмен).

Однак ще два століття тому Дж. Мілль наголосив, що трудові доходи “визначаються фондом оплати праці”, регламентованим роботодавцем, а відтак, підвищення мінімальної заробітної плати зазвичай супроводжується інфляційним знеціненням таких доходів і зростанням чисельності осіб, які працюють без офіційного оформлення трудових відносин. Тому Т. Мальтус і Д. Рікардо вважали,

що “прожитковий мінімум не придатний для визначення заробітної плати в певній конкретній ситуації через свою неоднозначність”, а М. Фрідмен категорично заявив про “необхідність скасування мінімальної заробітної плати і заборону профспілкам втручатись у процес її формування”. І хоча донині в Україні активно використовується ця державна соціальна гарантія, але вона вирізняється своєю низькою дієвістю, оскільки лише номінально пов’язана з прожитковим мінімумом (фактичний розмір якого в декілька разів занижено) і практично не узгоджена з рівнем продуктивності праці, хоча свого часу М. Туган-Барановський наголошував, що “підвищення заробітної плати має позитивний вплив на зростання продуктивності суспільної праці”, а відтак, можна стверджувати про недосконалість чинної системи мотивації. Прихильниками стійкого зростання рівня заробітних плат також були Дж. М. Кейнс, Дж. Мід, Дж. Робінсон, К. Родбертус.

У всі часи органи державної влади змушені шукати та застосовувати найбільш дієві засоби регуляторного впливу, що, як цілком слушно вважав Дж. Б’юкенен, має передбачати поліпшення механізму прийняття рішень на політичному рівні, оскільки конкуренція політиків за голоси виборців веде до посилення втручання держави в економіку через домінування індивідуальних інтересів [1, с. 23]. Однак найбільш дискусійним для науковців того часу було питання щодо визначення меж державного впливу на життєдіяльність населення. При цьому обстоювались такі позиції: недопущення державного втручання в економіку за збереження обов’язку держави вирішувати соціальні питання та забезпечувати зростання рівня добробуту всього населення (Дж. С. Мілль); обмеження ролі держави охороною прав приватної власності і самостійного ухвалення рішень (Д. Рікардо); незаперечення необхідності державного втручання в економіку за умови збереження домінуючої ролі держави в задоволенні потреб населення суспільними благами (маржиналісти); виконання державою лише тих функцій, які окрема людина не може виконати або зробить це економічно неефективно (А. Сміт); застереження, що державна політика стимулювання економічного зростання неминуче призведе до прискорення інфляції (Дж. Хікс); утримання від адміністративних методів державного регулювання, обмеживши діяльність держави контролем рівня цін і пропозиції (Р. Лукас); подолання неспроможностей ринку (С. Князев, Р. Коуз, Дж. Стігліц). Така розбіжність поглядів науковців на визначення співвідношення ринкових механізмів і механізмів державного регулювання (яка має місце й донині) зумовлена протиборством представників державної влади та бізнесу за вплив на економіку. При цьому населення продовжує залишатись пасивним учасником цього процесу, фактично позбавленим можливості впливати на його перебіг та розподіл кінцевого продукту [8, с. 41].

Р. Коуз доводив, що держава нездатна оптимально вирішувати питання зовнішніх ефектів [4]. Дійсно, на думку П. Уївера, державне регулювання прагне не просто виправити недоліки ринку, а вийти за його межі, тобто воно є радше соціальною, аніж економічною політикою [16, с. 35]. Очевидно, що втручання держави виконує важливу функцію стабілізації суспільства [Там само, с. 388], але будь-яке втручання держави, як слушно застерігає Г. Хезлітт [15], можна

роздглядати, з одного боку, як необхідний і доцільний процес, з іншого – неринковий перерозподіл благ від одних індивідів до інших. Тому “держава нікому нічого не може дати, перш ніж не забере це в когось” [7, с. 44]. Навіть затяті прихильники політики “laissez faire” визнають необхідність втручання держави в ті сфери економічної діяльності, де ринкові механізми дають збій. При цьому нині серед науковців багато прибічників (С. Біла, В. Воротін, М. Латинін, В. Мартиненко, Л. Яковенко) поєднання розширення функцій держави і збереження ринкових свобод, інститутів, механізмів.

Для підвищення рівня та якості життя населення України необхідно послідовно вирішувати економічні і соціальні проблеми, що накопичені в країні. Для цього необхідно зробити таке: комплексно оздоровити українську економіку; установити мінімальну заробітну плату на рівні, що перевищує прожитковий мінімум для працездатних осіб; перейти до моделі “дорогої робочої сили”; забезпечити доступність для широкого загалу освітніх і якісних медичних послуг, а також розвиток соціальної інфраструктури; припинити політичні чвари і консолідувати зусилля й ресурси всіх гілок державної влади, бізнесу, громадських об’єднань та окремих громадян задля підвищення рівня та якості життя населення.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку: 1) на підставі результатів дослідження сутнісних характеристик вживаного поняттєвого апарату дістало подальшого розвитку поняття “добробут населення”, яке слід тлумачити як наявність в індивідуумів достатньої кількості благ, використання яких здатне достатньою мірою задоволити їхні все більші потреби; 2) науковці стародавнього світу вважали, що держава має знизити майнову диференціацію населення та використовувати переважно економічні методи державного регулювання; 3) до початку ХХ ст. більшість серед науковців вважали, що держава має формувати “правила гри” та вирішувати соціальні проблеми суспільства, тоді як решту проблем вирішить ринок; 4) основним результатом наукових розвідок середини ХХ ст. стало збереження соціальної ролі держави та розширення її функцій у подоланні неспроможностей ринку завдяки застосуванню великої кількості інструментів регуляторного впливу держави, але в більшості випадків не наводять механізми їхньої практичної реалізації; 5) у другій половині ХХ ст. науковці дійшли висновку про неможливість ринку та держави самотужки вирішити всі соціальні та економічні проблеми суспільства, а відтак, необхідності пошуку способів перерозподілу між ними відповідних функцій, сфер впливу і відповідальності; 6) розвиток суспільства супроводжується еволюцією поглядів науковців на державне регулювання суспільних процесів: переходом від домінування переважно ринкових або державних механізмів регуляторного впливу до пошуку оптимального їх співвідношення, а також зміною пріоритетів такого впливу: від захисту інтересів держави і бізнесу до підвищення рівня та якості життя населення; 7) лише комплексне вирішення нагальних економічних і соціальних проблем спроможне забезпечити реальне підвищення рівня та якості життя населення; 8) продовження наукових розвідок за даною проблематикою сприятиме подальшому поліпшенню соціально-економічної ситуації в Україні.

Література:

1. Бьюкенен Дж. М. Конституция экономической политики : [пер. с англ.] / Дж. М. Бьюкенен. – М., 1997. – Т. 1. – С. 23. – (Сер. “Нобелевские лауреаты по экономике”).
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2001. – 1440 с.
3. Дмитренко Г. А. Людиноцентрична освіта як імператив підвищення якості життя населення України / Г. А. Дмитренко // Економіка та держава. – 2009. – № 2. – С. 39–42.
4. Історія економічних вчень. (Сучасна економічна думка) : навч. посіб. / С. В. Мочерний, М. В. Довбенко ; за ред. С. В. Мочерного. – [Вид. 2-ге, допов.]. – Львів : Новий Світ – 2000, 2005. – 488 с.
5. Ковтуненко В. О. Реалії становлення “нового” середнього класу в Україні / В. О. Ковтуненко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 8. – С. 241–246.
6. Котуков О. А. Соціальний розвиток як концептуальний підхід до забезпечення соціального благополуччя / О. А. Котуков, Н. А. Копилова // Актуальні проблеми державного управління. – 2010. – № 1. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua>.
7. Лозинська Т. М. Національний продовольчий ринок в умовах глобалізації : [монографія] / Т. М. Лозинська. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2007. – 272 с.
8. Мельниченко О. А. Державна політика щодо підвищення рівня та якості життя населення : дис. ... д. держ. упр. : спец. 25.00.02 – механізми державного управління / О. А. Мельниченко. – Запоріжжя, 2010. – 448 с.
9. Олсон М. Крупные банкноты остаются лежать на дороге: почему одни страны богаты, а другие бедны / М. Олсон // Экон. вестн. – 2002. – № 3. – С. 340–365.
10. Переверзєва А. В. Індекс людського щастя – показник рівня реалізації людського потенціалу / А. В. Переверзева // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 7. – С. 201–207.
11. Политический словарь. – 3-е изд. – К. : УРЕ, 1982. – 665 с.
12. Про Стратегію подолання бідності : Указ Президента України від 15 серп. 2001 р. № 637/2001. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
13. Соскін О. І. Проблеми та шляхи становлення національної буржуазії і середнього класу в Україні / О. І. Соскін // Економіка та держава. – 2009. – № 11. – С. 92–94.
14. Тлумачний словник української мови / [уклад. : Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига]. – Х. : Синтекс, 2002. – 672 с.
15. Хэзлитт Г. Типичные ошибки государственного регулирования экономики / Г. Хэзлитт. – М. : Серебряные нити, 2000. – 160 с.
16. Шамхалов Ф. И. Теория государственного управления / Ф. И. Шамхалов. – М. : Экономика, 2002. – 638 с.

Надійшла до редколегії 29.04.2011 р.